

ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНІ ГАРАНТІЇ КОНСТИТУЦІЙНИХ КУЛЬТУРНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

МАЦЬКЕВИЧ Микола Михайлович - доктор юридичних наук, доцент, заслужений юрист України, професор кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького

В статті аналізуються деякі питання загальносоціальних гарантій конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина в Україні, особливу увагу приділяється ідеологічним гарантіям прав і свобод людини та громадянина, розглядається їх соціальна та особистісна цінність.

Ключові слова: загальносоціальні гарантії, конституційні культурні права і свободи, гарантії конституційних культурних прав і свобод, ідеологічні гарантії прав і свобод людини та громадянина.

Вступ

В умовах визначення України правовою, соціальною державою особливо актуальним є вивчення реальних можливостей гарантування, охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина. Стан і забезпеченість їх реалізації визначає соціальну спрямованість держави, відповідність її діяльності загальнолюдським цінностям. Права та свободи людини значною мірою визначали розвиток більшості країн на шляху до політичної демократії, економічного прогресу та співробітництва і не втратили своєї актуальності. Історія людства свідчить про можливість еволюції суспільства шляхом домінування свободи та права, формування вільної, незалежної, законотворчої особистості. Наявність інституту прав і свобод людини та громадянина в конституційній державі, закріплюючи волю народу та кожної людини, забезпечує захист і формує основи їх гарантій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі аспекти забезпечення культурних прав і свобод досліджували вчені-правознавці України, зокрема, Є. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, І. Й. Магновський, О. В. Петришин, В. Ф. Погорілко, П. М. Рабінович, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко та інші.

Мета статті

Метою статті є аналіз теоретичних розробок учених стосовно загальносоціальних гарантій конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина в Україні, зокрема, аналізуються ідеологічні аспекти, а також розглядаються особистісна та соціальна цінність гарантій конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина.

Виклад основного матеріалу

Ідеологічні гарантії прав і свобод особи в юридичній енциклопедії інтерпретуються як загальна культура суспільства і його членів, освіченість, суспільна зрілість громадян, рівень суспільної та індивідуальної правосвідомості, система духовних цінностей і орієнтацій [1, с. 555].

Згідно з міркуваннями О.Ф. Скакун, ідеологічні (духовні, духовно-моральні) гарантії прав і свобод – це ідеологічна багатоманітність; розуміння верховенства права як заперечення будь-якого прояву свавілля стосовно людини з боку влади чи іншої лю-

дини; визнання людини найвищою цінністю, повага її гідності; відсутність релігійної, расової ворожнечі; демократична суспільна думка; необхідний освітній рівень (загальнодоступність і безоплатність середньої освіти); вільний доступ до інформації [2, с. 187-188; 3, с. 73].

На переконання А.М. Колодія та А.Ю. Олійника, ідеологічні гарантії – це закріплені конституційними нормами та принципами ідеологічні умови і засоби, що забезпечують реалізацію прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Основний Закон України закріплює ідеологічне багатоманіття, забороняє цензуру, гарантує будь-яку ідеологію, що не заборонена законом, і встановлює правило, за якого не може визнаватися державою жодна ідеологія як обов'язкова (ст. 15 Конституції) [4, с. 270].

Відповідно до точки зору О.В. Петришина, як духовну гарантію прав і свобод людини та громадянина слід розглядати панування у свідомості людей і суспільства уявлень відносно того, що саме людина є в цивілізованому суспільстві найвищою цінністю, первинним носієм юридичних потреб та інтересів, головним суб'єктом права, навколо прав і свобод якого формується сучасна правова система. Невід'ємною складовою духовних гарантій прав і свобод людини та громадянина виступає повага до права як до необхідного і важливого засобу регулювання соціальних відносин у сучасному суспільстві, законності як оптимального режиму відносин між людиною та державою [5, с. 457].

До ідеологічних гарантій можна віднести ліберальну концепцію прав людини, на якій ґрунтується правова система держави, що визнає права людини як природні та передбачає їх пріоритет стосовно прав колективу, держави, суспільства, а також ідеологічний плюралізм і багатоманітність, заборону визнання державою жодної ідеології як обов'язкової. Ці гарантії закріплені в Конституції України, зокрема ст. 8, 9, 11, 15 тощо [6, с. 247].

У цьому контексті на увагу заслуговує позиція Є.В. Білозьорова та Є.О. Гіди про те, що ідеологічні гарантії прав і свобод особи в сучасній Україні виявляються в загальному визнанні та сприйнятті загальнолюдських

гуманістичних цінностей, ідей демократичної, правової, соціальної держави та громадянського суспільства, верховенства права та соціальної справедливості. Ідеологічні гарантії прав і свобод людини та громадянина в Україні втілюються в законодавчому закріпленні свободи віросповідання, в існуючій системі освіти, науки, культури та вільному доступі до них [7, с. 415].

Окрім того, в юридичній літературі стверджується, що ідеологічні гарантії – це сукупність ідеологічних і світоглядних принципів, які зумовлюють першочергові цінності суб'єктивних прав та їх безперешкодну реалізацію [8, с. 207]; це світогляд особи, що усвідомлює себе як особистість, не відокремлюючись від держави [9, с. 193]. До ідеологічних гарантій слід відносити ідеологічну багатоманітність суспільного життя, неприпустимість визнання державою жодної ідеології обов'язковою, заборону цензури [10, с. 133].

Вплив правових гарантій на ідеологічні умови виражається рівнем загальної, правової та політичної культури суспільства. Необхідний рівень культури забезпечується організацією правової пропаганди, чіткою системою виховання в населення високих моральних якостей, відповідальності, відчуття права та законності. Однією з умов ідеологічних гарантій виступає повага до права як необхідного та важливого засобу регулювання суспільних відносин у сучасному суспільстві, законності як найбільш сприятливого режиму відносин між людиною та державою. Особливе місце в цьому процесі відводиться правосвідомості, яка переплітається з моральними переконаннями. Люди оцінюють право та правові явища з погляду моральних категорій добра і зла, справедливого та несправедливого. Найбільш відчутну роль правосвідомість відіграє на стадії реалізації прав і свобод, закріплених у нормативно-правових актах. Від рівня правосвідомості залежить, якою буде поведінка людини в суспільстві – правомірною або неправомірною [7, с. 33].

Високий рівень правової культури є обов'язковою умовою свідомого здійснення прав і обов'язків, законних інтересів, подолання правового романтизму та осо-

бливо правового нігілізму кожним членом суспільства у відповідності з принципами права, конституційності, законності та правопорядку. Кінцева мета правового виховання полягає у формуванні в кожного члена суспільства поваги до права, закону як внутрішнього переконання, беззаперечного мотиву поведінки [11, с. 312].

На думку Ю.М. Соколенка, ідеологічними гарантіями культурних прав і свобод громадян України виступає сукупність ідеологічних і світоглядних принципів, покладених в основу побудови правової держави, зокрема таких, як ліберальна концепція прав людини, ідеологічна багатоманітність, неможливість визнання державою жодної ідеології як обов'язкової (ст. 15 Конституції) [12, с. 35]. Аналогічну позицію з цього приводу висловлює І.І. Мотиль [13, с. 114].

Згідно з міркуваннями В.О. Боняк, ідеологічні гарантії – це цілеспрямована пропаганда ідей про цінність і важливість прав людини та громадянина і конституційного права на освіту зокрема; сукупність ідеологічних і світоглядних принципів, покладених в основу побудови правової держави, таких як ліберальна концепція прав людини, ідеологічна багатоманітність, неможливість визнання державою жодної ідеології як обов'язкової (ст. 15 Конституції України), законодавче закріплене прагнення держави до того, щоб забезпечити право на освіту кожному, зробити особу висококультурною та морально вимогливою. В Україні зміцніла тенденція до здобуття освіти, але цьому позитиву заважає значна кількість телевізійних програм, які негативно впливають на свідомість телеглядачів; система телебачення насичена аморальними програмами; на фоні розбещеності багато родин не займаються вихованням своїх дітей. Сьогодні в Україні кількість безпритульних дітей, у яких є батьки, значно перевищує їх кількість після Жовтневої революції або Другої світової війни. Можливо, цей аргумент викликає певні зауваження з огляду на кількість населення, яке проживало на теренах України після Жовтневої революції та Другої світової війни, однак такий стан заслуговує на увагу з позиції об'єктивних тенденцій розвитку ситуації з бездоглядністю дітей в

Україні. Очевидно, що таке положення буде ускладнюватись і далі по мірі зубожіння та розшарування населення [14, с. 101].

До ідеологічних гарантій конституційного права на освіту слід віднести утвердження в свідомості людей і суспільства уявлень, що саме людина є в цивілізованому суспільстві найвищою цінністю, первинним носієм юридичних потреб та інтересів, головним суб'єктом права, навколо інтересів і прав якого формується сучасна правова система. Лише за умов існування не декларативних, а реально діючих ідеологічних чинників освіта може бути основою культури, в тому числі правової, фундаментом виховання; засобом істотного впливу на суспільну свідомість [14, с. 102].

Таким чином, ідеологічними гарантіями конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина виступають положення щодо ідеологічної багатоманітності суспільного життя, неприпустимість визнання державою жодної ідеології обов'язковою, заборона цензури (ст. 15), забезпечення вільного розвитку мов (ст. 10), сприяння з боку держави консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11). Неважко помітити, що всі конституційні ідеологічні гарантії стосуються сфер, у яких відбувається реалізація культурних прав і свобод людини та громадянина [15, с. 168].

Поглиблене розуміння сутності, змісту та призначення гарантій конституційних культурних прав і свобод особи в Україні дає їх ціннісна (аксіологічна) характеристика. Як уже наголошувалося в попередніх розділах дисертації, аксіологічне пізнання завжди має практичну спрямованість. Воно дозволяє розглядати предмет дослідження не лише з точки зору його об'єктивних якостей, а й з позицій задоволення потреб та інтересів суб'єктів. Ціннісний підхід спрямований на виявлення в об'єкті таких властивостей, які можуть сприяти вирішенню практичних або теоретичних завдань.

Виходячи з цього, суттєве теоретичне і практичне значення відграє ціннісний під-

хід під час вивчення як гарантій конституційних прав і свобод у цілому, так і гарантій окремих їх видів. Зокрема, цей підхід дозволяє виявити інструментальне значення гарантій, створює підґрунтя для визначення рівня їх ефективності в цілому, кожного з їх видів, а також окремо конкретної гарантії.

У вітчизняній юридичній літературі, незважаючи на, безумовно, важливе значення, ціннісному підходу до осмислення права та пов'язаних з ним явищ, за винятком окремих робіт [16], довгий час не приділялася належна увага. Така ситуація зумовлена тим, що роль пануючого та фактично єдино допустимого критерію визначення цінності практично всіх без винятку явищ суспільного життя відігравав офіційно утверджений класовий підхід. Це істотно обмежувало можливості глибокого та різнобічного ціннісного осмислення правових явищ з точки зору інших критеріїв.

Визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, посилення як у теорії, так і на практиці уваги до людського фактору, зумовило розуміння значення, а тому і зростання інтересу до ціннісних досліджень правових явищ. Особливо зростає значення особистісного підходу до вивчення й оцінки суспільних, у тому числі юридичних явищ. Розпочинає визнаватися те, що опрацювання явищ суспільного життя, зокрема права та пов'язаних з ним явищ, не буде давати об'єктивно значущого результату, якщо при цьому не характеризувати їх з точки зору корисності для особи, групи, суспільства в цілому.

Виходячи з викладеного вище, дослідження системи гарантій конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина з позиції корисності як для суспільства в цілому (соціальна цінність), так і для окремої особи (особистісна цінність) вбачається не лише необхідним, а й результативним. Варто зауважити, що в науковій літературі обґрунтованою є практика, згідно з якою явища, пов'язані з правовим статусом особи, поділяються на види та розглядаються в залежності від основних сфер суспільних відносин, тобто з точки зору їх прояву в економічній, політичній, ідеологічній та юридичній сферах. Враховуючи те, що ак-

сіологічні дослідження гарантій фактично не проводилися, вбачається за можливе при визначенні соціальної та особистісної характеристик гарантій конституційних культурних прав і свобод виходити з їх прояву саме в цих сферах суспільних відносин.

З теоретичної та практичної точок зору вважаємо доречним розглядати як соціальну, так і особистісну цінність гарантій конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина як цінність суб'єктивних прав і свобод, відповідно до названих сфер суспільних відносин. Такий підхід дає змогу встановити, яку конкретно користь для суспільства в цілому (соціальна цінність) та для окремої особи (особистісна цінність) становлять гарантії конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина (тобто конкретна діяльність держави, її органів і посадових осіб, громадських об'єднань, міжнародних організацій та окремих осіб, яка спрямована на, по-перше, створення сприятливих умов для повного та безперешкодного здійснення культурних прав і свобод; по-друге, забезпечення ефективної охорони та результативного захисту їх від порушень або протиправних обмежень будь-якими суб'єктами; по-третє, забезпечення ефективного відновлення порушених культурних прав і свобод, а також притягнення до юридичної відповідальності суб'єктів, які протиправно порушують ці права і свободи особи в економічній, політичній, ідеологічній та юридичній сферах життя суспільства.

В економічній сфері соціальна цінність гарантій конституційних культурних прав і свобод полягає в тому, що сам факт їх існування відображає такий рівень економічного розвитку суспільства та держави, за якого вони спроможні матеріально забезпечити реалізацію можливої поведінки особи, яка зумовлюється змістом її юридично закріплених прав і свобод. До того ж, забезпечуючи і полегшуючи реалізацію варіантів можливої поведінки, що впливають з конкретних культурних прав і свобод (наприклад, свобода наукової, технічної і художньої творчості), гарантії сприяють активізації розробок і впровадженню у сферу економічних відносин передових ідей, а останні – науково-технічному прогресу суспільства.

У цій же сфері суспільних відносин особистісна цінність гарантій конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина виявляється в тому, що їх реальне існування надає суб'єктам можливість вимагати від держави відповідного матеріального забезпечення процесів створення і функціонування відповідних засобів та умов, що сприяють повній і безперешкодній реалізації можливої поведінки, що виходить з того або іншого культурного права чи свободи. Інакше кажучи, в економічній сфері цінність конкретних гарантій того чи іншого культурного права для суб'єктів відповідного права або свободи полягає в тому, що наявність цих гарантій означає можливість використання для забезпечення реального оволодіння тим соціальним благом, яке виступає метою реалізації цього права або свободи, відповідних матеріальних ресурсів, що знаходяться в розпорядженні держави.

У сфері політичних відносин соціальна цінність гарантій конституційних культурних прав і свобод особи проявляється в тому, що вони:

1) реально відображають міру того, наскільки стан і напрям розвитку політичних відносин у суспільстві сприяє прогресу у сфері визнання та забезпечення дійсної свободи особи;

2) забезпечують можливість активної участі громадян у політичному житті суспільства і тим самим сприяють активізації політичних процесів, що, у свою чергу, впливає на розвиток плюралізму та демократії у цілому в політичному житті суспільства;

3) сприяють зростанню політичної активності громадян, результати якої можуть і повинні бути використані у відповідності з інтересами суспільства.

Особистісна цінність гарантій конституційних культурних прав і свобод у цій же сфері вбачається в тому, що вони, по-перше, вказують особі, в якій мірі її політична діяльність є вільною і незалежною від офіційних політичних партій і рухів; по-друге, визначають рівень впливу результатів політичної діяльності громадян на ті або інші аспекти життя суспільства в культурній сфері.

Протягом останнього часу дещо знизилась увага до осмислення питань, пов'язаних

з ідеологічною обґрунтованістю або ідеологічним значенням державно-правових явищ. Багато в чому така ситуація зумовлена тим, що тривалий період у нашому суспільстві ідеологічні оцінки тих або інших явищ визнавалися лише з позиції рівня їх відповідності державній, а тому єдино допустимої за радянських часів класової марксистсько-ленінської ідеології. З втратою цією ідеологією панівного становища відбулася деідеологізація суспільства на офіційному рівні, утвердився плюралізм у всіх без винятку сферах суспільного життя, тому і почало складатися враження, що вести мову про якісь ідеологічні оцінки начебто недоцільно.

Такий підхід вбачається непродуктивним, оскільки скасування офіційного й абсолютного панування однієї ідеологічної системи, як і панування однієї політичної партії, створило передумови для багатопартійності, а значить – і для плюралізму в ідеологічній і політичній сферах. Але при цьому організація і функціонування кожної групи або партії ґрунтується на певній, притаманній саме їй ідеології, тобто системі політичних, філософських, правових та інших поглядів. В умовах демократії та плюралізму на тому чи іншому етапі розвитку суспільства провідну роль у державі можуть відігравати різні групи або політичні партії, які в легітимний спосіб прийшли до влади, наприклад, шляхом одержання на виборах більшості депутатських мандатів у парламенті. Відповідно саме ідеологія такої партії буде в певній мірі визначати напрями суспільного та державного розвитку, а отже, ті погляди, ідеї, яких вони дотримуються. Звідси слідує, що широкий спектр політичних, філософських, правових та інших поглядів буде існувати в нашому суспільстві, а та чи інша ідеологія буде відігравати в житті помітну роль. Тому сфера ідеологічних відносин не повинна відкидатися при характеристиці державно-правових явищ.

Беручи до уваги викладене вище, в ідеологічній сфері соціальна цінність гарантій конституційних культурних прав і свобод проявляється в такому:

а) вони створюють необхідні умови для розробки та впровадження в суспільну

практику багатьох ідейних концепцій, що розширює можливості для об'єктивного визначення справжнього рівня демократії та гуманізму, які містять у собі ті або інші ідеологічні напрями;

б) їх існування виступає засобом пропаганди досягнень суспільства у сфері забезпечення умов для вільного та ефективного інтелектуального життя людини і громадянина;

в) вони юридичними та іншими засобами сприяють утвердженню в суспільстві свободи політичної діяльності, витоки якої містяться і в інших, окрім норм права, соціальних регуляторах і політичних доктринах.

З цих же позицій особистісна цінність гарантій конституційних культурних прав і свобод особи виявляється в тому, що вони: - 1) надають громадянину можливість оцінити, наскільки ідеологія правлячої в конкретний момент політичної сили сприяє забезпеченню свободи особи, реальності прав людини і громадянина; 2) вказують, у якій мірі в реально функціонуючих гарантіях культурних прав і свобод людини та громадянина знаходять свій вираз і закріплення принципи, що мають загальнолюдську цінність (наприклад, наскільки реально людина, її недоторканність, права та свободи є найголовнішими цінностями для конкретної держави та суспільства).

Соціальна цінність гарантій конституційних культурних прав і свобод після закріплення їх у нормах права вбачається в тому, що вони: а) стають правовим інструментом закріплення, розвитку та забезпечення реальної свободи людини і громадянина;-

б) визначають систему взаємних юридичних прав і обов'язків держави та громадянина і таким чином сприяють реальності здійснення регулятивної функції права у сфері взаємовідносин особи з іншими, передбаченими правом суб'єктами.

У юридичній сфері особистісна цінність гарантій конституційних культурних прав і свобод виявляється в тому, що вони:

1) виступають ефективним засобом упорядкування діяльності особи, дозволяючи їй планувати свою поведінку та прогнозувати поведінку інших суб'єктів;

2) слугують юридичним інструментом, що сприяє особі набути благ, на досягнення яких спрямовані можливості, обумовлені змістом конкретного культурного права або свободи;

3) визначають систему конкретних юридичних можливостей особи, зорієнтованих на забезпечення реалізації її культурних прав і свобод у всіх сферах суспільного життя, а отже, систему обов'язків інших суб'єктів, що кореспондують цим повноваженням;

4) складають основу системи юридичних та інших засобів забезпечення діяльності особи в культурній сфері суспільної дійсності.

Запропоновані вище ціннісні характеристики гарантій конституційних культурних прав і свобод не претендують на абсолютну повноту та вичерпність. Однак, беручи до уваги відсутність досліджень соціальної та особистісної цінності гарантій конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина, в загальному вигляді висвітлюють сутність порушених проблем і можуть бути основою для їх подальшого поглибленого вивчення. Крім того, врахування цих характеристик може сприяти розвитку системи гарантій конституційних культурних прав і підвищенню їх ефективності.

Висновки

Отже, загальносоціальні гарантії конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина в Україні утворюють цілісну систему, яка сприяє забезпеченню реалізації останніх. До загальносоціальних гарантій конституційних культурних прав і свобод особи належать економічні, політичні та ідеологічні, які взаємодіють зі спеціальними гарантіями. Система гарантій конституційних культурних прав і свобод особи має значну соціальну та особистісну цінності. Гарантування практичного втілення в життя конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина в Україні потребує подальшого вдосконалення.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються деякі питання загальносоціальних гарантій конституційних культурних прав і свобод людини і громадянина в Україні, особлива увага звертається на ідеологічні гарантії прав і свобод людини і громадянина, розглядається їх соціальна і особистісна цінність.

Література

1. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол : Ю. С. Шемшученко (від. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А – Г. – 672 с. : іл.
2. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2006. – 656 с.
3. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. – 2-ге вид. – / О. Ф. Скакун. – К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2011. – 520 с.
4. Колодій А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підруч. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Правова єдність, 2008. – 350 с.
5. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України М. В. Цвіка, докт. юрид. наук., проф. акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – 584 с.
6. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
7. Білозьоров Є. В. Правові гарантії прав і свобод людини та громадянина у сфері діяльності міліції : [монографія] / Є. В. Білозьоров. – К. : Аванпост-прим, 2009. – 190 с.
8. Кельман М. С. Загальна теорія держави та права : підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – 3-тє вид., стор. – Львів : Новий Світ – 2000, 2009. – 584 с.
9. Основи демократії. Права людини та

SUMMARY

In the article some questions of general lines social guarantees of constitutional cultural rights and freedoms of man and citizen are analysed in Ukraine, special внимание applies on the ideological guarantees of rights and freedoms of man and citizen, examined their social and personality value.

їх забезпечення в умовах суспільних змін : навч. посіб. / О. В. Філонов, В. М. Суботін, В. В. Пашутін, І. Я. Тодоров. – 2-ге вид., випр. – К. : Знання, 2008. – 215 с.

10. Конституційне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Л. К. Байрачна, Ю. Г. Барабаш, Ф. В. Веніславська та ін.] ; за ред. В. П. Колісника, Ю. Г. Барабаша. – Х. : Право, 2008. – 416 с.

11. Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности : [монографія] / Н. В. Витрук. – М. : Норма, 2008. – 448 с.

12. Соколенко Ю. Гарантії культурних прав і свобод громадян України / Ю. Соколенко // Право України. – 2004. – № 2. – С. 34–38.

13. Мотиль І. І. Основні внутрішні функції української держави : [монографія] / І. І. Мотиль. – К. : ВБ Аванпост-Прим, 2008. – 184 с.

14. Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту в Україні : [монографія] / В. О. Боняк. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутріш. справ ; Ліра ДТД, 2008. – 180 с.

15. Лисенков С. Л. Теоретичні питання класифікації гарантій суб'єктивних культурних прав і свобод / С. Л. Лисенков // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право : зб. наукових праць. – Вип. 4. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – С. 164–173.

16. Лисенков С. Л. Соціальна та особистісна цінність культурних прав і свобод громадян / С. Л. Лисенков // Філософські проблеми права та правоохоронної діяльності співробітників органів внутрішніх справ : зб. наук. праць. – К. : Українська академія внутрішніх справ, 1995. – С. 62 – 66.